

УДК 82.09:[929Шев:008(=161.1)(092)]

Т. ШЕВЧЕНКО У ЗВ'ЯЗКАХ З ДІЯЧАМИ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В НАУКОВИХ СТУДІЯХ С. ЄФРЕМОВА

Меленчук О. В., к. філол. н.

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, Україна*

bur_helga@mail.ru

У статті акцентується на проблемі зв'язків Т. Шевченка з діячами російської культури в рецепції С. Єфремова. Проаналізовано публікації вченого, надруковані в періодичних виданнях, у яких увага вченого більше концентрується на ідеологічному та історико-літературному аспектах проблеми. Питання зв'язків Т. Шевченка з діячами російської культури відстежується і в коментарях до III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка за редакцією С. Єфремова. Розглянуто погляди літературознавця на тему взаємин Т. Шевченка з О. Кольцовим, О. Герценом, О. Пушкіним, С. Аксаковим, М. Гоголем крізь призму порівняння.

Ключові слова: взаємини, вплив, паралелі, порівняння, наслідування, ідеї, погляди.

Т. ШЕВЧЕНКО В СВЯЗЯХ С ДЕЯТЕЛЯМИ РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ С. ЕФРЕМОВА

Меленчук О.В.

*Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича,
ул. Котюбинского, 2, г. Черновцы, Украина*

В статье делается акцент на проблеме связей Т. Шевченко с деятелями русской культуры в рецепции С. Ефремова. Проанализированы публикации ученого, напечатанные в периодических изданиях, в которых внимание ученого больше концентрируется на идеологическом и историко-литературном аспектах проблемы. Вопрос связей Т. Шевченко с деятелями русской культуры отслеживается и в комментариях к III и IV томам Полного собрания сочинений Тараса Шевченко под редакцией С. Ефремова. Рассмотрены взгляды литературоведа на тему взаимоотношений Т. Шевченко с А. Кольцовым, А. Герценом, А. Пушкиным, С. Аксаковым, Н. Гоголем путем сравнения.

Ключевые слова: взаимоотношения, влияние, параллели, сравнения, подражания, идеи, взгляды.

SHEVCHENKO'S RELATIONS WITH RUSSIAN CULTURAL FIGURES IN THE RECEPTION OF S. YEFREMOV

Melenchuk O.V.

*Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych,
Kotsiubynskyi str., 2, Chernivtsi, Ukraine*

In this article attention is focused on the problem of Shevchenko's relations with russian cultural figures in the reception of S. Yefremow. Scientist's publications, published in periodicals, are also analyzed and the main idea is focused on ideological, historical and literary aspects of this problem. Among the author's publications we should identify the next ones: «Shevchenko and russian writers» (1899), «Pushkin contra Shevchenko?» (1899), «Pushkin and Ukraine» (1899), «Kurochkin and Shevchenko» (1900), «Shevchenko and Fet» (1900), «Shevchenko's "souls" and "moskavian measure"» (1900), «Shevchenko's anniversary and russian press: 40th anniversary of Shevchenko's death» (1901), «Articles about Shevchenko in russian journals» (1901), «Shevchenko in the light of official criticism» (1904), «The official russian criticism of Shevchenko in 1865» (1906), «Shevchenko and literature» (1914).

The question of Shevchenko's relations with russian cultural figures takes place in comments to the 3rd and 4th volumes of The Complete Works of Taras Shevchenko edited by S. Yefremow. It is also considered and compared scholar's view about relations of Shevchenko and O. Koltsovi, O. Gertsen, O. Pushkin, A. Aksakow, M. Hohol.

Not only specific people have an important role in Shevchenko's fate, but also the places where he had been stayed. When S. Yefremow were collecting materials for the 3rd and 4th volumes of The Complete Workes of Taras Shevchenko, he decoded more than hundred names of localities and besides their general characteristic he pointed to the role of those towns in Shevchenko's life. The content of materials says that Yefremow's opinion was based on some proofs involving a wide material, in particular bibliographical, and it is impossible to find them insupportable and subjective.

Key words: relationships, influence, parallel, comparison, imitation, ideas and views.

Нині в українському літературознавстві, попри численні напрацювання, все ж актуальною залишається тема зв'язків Т. Шевченка з російською літературою та культурою загалом. Це питання неодноразово ставало предметом наукового аналізу у працях П. Филиповича, І. Свенціцького, І. Пільгука, Д. Чалого, І. Басса, Ф. Прийми, О. Білецького, Є. Кирилюка, М. Бельчикова, М. Гудзія, Ю. Івакіна, А. Сахалтуєва. До теми «Шевченко і російська література» у своїх публікаціях звертався і С. Єфремов – відомий літературознавець, критик, публіцист, один із засновників Всеукраїнської академії наук, автор понад трьох тисяч публікацій. Думки та погляди цього ученого заслуговують на окремий розгляд, оскільки надто довго залишалися поза увагою сучасної літературознавчої науки.

У літературознавстві проблему «Шевченко і російська література», за визнанням учених (Ю. Івакін, А. Недзвідський, Д. Чалий), прийнято розглядати в кількох аспектах: біографічному (особисті контакти Т. Шевченка з російськими письменниками), творчому (вплив російської літератури на Шевченкову творчість і світогляд; вплив літературної спадщини Шевченка на російську літературу, сприйняття її російською критикою і літературознавством; російські переклади творів поета; образ Шевченка в російській художній літературі тощо) [1, с. 174], а також типологічному (співвідношення деяких рис творчості поета з аналогічними явищами в російській і світовій літературі) [1, с. 174]. Серед публікацій С. Єфремова, у яких увага вченого більше концентрується на ідеологічному та історико-літературному аспектах проблеми, слід відзначити такі: «Шевченко і російські письменники» (1899), «Пушкін contra Шевченко?» (1899), «Пушкін і Україна» (1899), «Курочкін і Шевченко» (1900), «Шевченко і Фет» (1900), «Шевченкові „душі” і „московська міра”» (1900), «Шевченкові роковини і російська преса: 40-і роковини смерті Шевченка» (1901), «Статті про Шевченка в російських часописах» (1901), «Шевченко в світлі офіційної критики» (1904), «Офіційна російська критика Шевченка 1865 року» (1906), «Шевченко и литература» (1914).

Досліджуючи проблему зв'язків Т. Шевченка з російською культурою, слід враховувати, що С. Єфремов не обмежувався тільки публікаціями в періодиці, але й чимало важливого матеріалу на цю тему втілено в коментарях до III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка. Саме вони становлять виняткову цінність у творчому доробку С. Єфремова. Акцентуючи увагу на науково-довідковій частині цього видання, варто відзначити, що, наприклад, у IV томі («Щоденні записки (Журнал)») із майже восьмисот сторінок на коментарі припадає понад 550 сторінок друкованого тексту, із них більше чотирьохсот позицій коментарів належить С. Єфремову. У III томі («Листування») коментована частина займає більше шестисот із тисячі сторінок загальної кількості, автором майже 900 коментарів є С. Єфремов, який здійснив найвагомішу частину роботи. В обох томах коментарі склали дві третини загального обсягу книжок.

Найбільшого значення при коментуванні С. Єфремов надає з'ясуванню імен та прізвищ. Усього академік С. Єфремов пояснює більше трьохсот персоналій, які наявні в листуванні та «Щоденнику» Т. Шевченка. Окрім того, науковець здебільшого розкриває взаємозв'язок стосунків згаданих осіб із Шевченком. Зокрема, подає детальні характеристики взаємин Т. Шевченка з С. Аксаковим, К. Брюловим, К. Бюрно, К. Герном, О. Герценом, М. Гоголем, Л. Дубельтом, Л. Жемчужниковим, О. Кольцовим, В. Курочкіним, М. Лермонтовим, М. Осиповим, В. Перовським, П. Плетньовим, О. Пушкіним, В. Рєпніною, С. Сєраковським, Л. Толстим, Ф. Толстим, М. Юзефовичем та ін. Деколи С. Єфремов із таким захопленням складав розгорнуті довідки про окремих персоналій, що врешті замість стислого коментаря з'являлися окремі самодостатні статті. З-поміж таких – вирізняються розвідки про О. Герцена, В. Рєпніну, родину Аксакових, М. Гоголя, про подробиці їхнього особистого й творчого життя та стосунки з Т. Шевченком.

Творчість Т. Шевченка в російському середовищі з кінця 50-х–початку 60-х рр. за загальним визнанням стає важливим чинником і російського літературного процесу, і суспільної боротьби російської революційної демократії [2, с. 177]. Навіть негативні судження В. Белінського, яскравого представника революційно-демократичного напрямку в російській культурі, про Шевченка та розвиток української літератури загалом тільки посилили увагу до творів поета, які вперше побачили світ 1840 р. в Петербурзі. Пізніше послідовники В. Белінського – М. Добролюбов і М. Чернишевський, належні до того ж ідеологічного табору, на протигагу своєму вчителю підтримають і оцінять позитивно творчість Т. Шевченка. Приміром, М. Добролюбов у рецензії на «Кобзар» у журналі «Современник» (1860) писав, що поява поезій Т. Шевченка цікава не лише для «страстных приверженцев малороссийской литературы, но и для всякого любителя истинной поэзии» [3, с. 33]. У рецензії М. Добролюбов, зосібна, підкреслює народність Шевченкової поезії, не знаходячи йому рівних навіть у російській літературі: «Он – поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отдаляется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни» [3, с. 34]. Загалом такі ідеї були не чужі і В. Белінському, який, спираючись на філософію Гегеля, сповідував «народний дух», – от тільки застосовував його до життя дещо по-іншому, а тому й не сприйняв українства. Натомість перші державні патріоти слов'янофіли радо зустріли починання українців. Наступники В. Белінського – М. Добролюбов і М. Чернишевський були більш послідовними щодо гегелівського вчення, що позначилося на оцінці творчості Т. Шевченка та українського письменства зокрема.

Повертаючись до коментарів С. Єфремова до III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка, зауважимо, що своїм змістом і насиченим фактажем матеріалом, вони розкривають широку тему взаємин Т. Шевченка із письменниками сусідньої Росії. російському письменстві тогочасні критики вбачали певну спорідненість творів Т. Шевченка із, наприклад, поезіями О. Кольцова, отже, намагалися поставити двох письменників в один ряд. Проте С. Єфремов наводить окремі цитати, які спростовують подібні твердження, й вважає, що радше із незнання робилися такі порівняння. У коментарі про О. Кольцова дослідник цитує вже згаданого М. Добролюбова, який був з числа небагатьох, хто заперечував надуману схожість. Наводить думки й О. Герцена зі спогадів К. Юнге, написані 1883 р., який не тільки доповнив свого колегу, але й остаточно поставив крапку в дискусії, «підкресливши політичний бік у Шевченка, – виснував С. Єфремов: „Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу”» [4, с. 231]. С. Єфремов підкреслює, що Шевченко був добре обізнаний із поезіями О. Кольцова, бо часто цитував його у своїх творах. Як доказ наводить приклади рядків, взятих із віршів російського поета. Потрібно відзначити О. Кольцова і як автора україномовних віршів. Промовистою є публікація М. Комара «Українські вірші А. Кольцова», вміщена у часописі «Зоря» від 1(13) травня 1895 року. У ній дописувач наголошує, що вірші поета, написані українською мовою, а їх у творчому доробку О. Кольцова всього три, за своїм характером «взагалі дуже слабенькі, лиш подекуди пробивається в них той справді поетичний дар, що так чарує нас в російських його віршах, а щодо форми і мови – шкода й говорити» [5, с. 177]. На думку автора, «в значній мірі се залежало від того, що сі вірші відносяться до його перших проб, котрі у кожного поета кволі, [...] а до того ще Кольцов немов забув про сі вірші, занехаяв їх, тоді як російські вірші були значно перероблені ним опісля, коли він став освітнішим і мав змогу користуватись порадою таких людей, як Белінський, Станкевич і інші» [5, с. 177]. Вказує дослідник і на те, що насправді «українська поезія була чужа Кольцову, яко росіянину, котрий до того ще дуже мало знав і українську мову» [5, с. 177]. Відкидає автор статті будь-яке наслідування Кольцовим українських письменників. Єдине, що могло дати поштовх писати українською – часті відвідування українських повітів

Воронезької губернії у справах торгової діяльності батька, де поет ознайомлювався з культурою, побутом і звичаями українців. Це і могло, на думку автора, впливати на творчість.

Постать О. Герцена теж дотична до Т. Шевченка. Розлога характеристика та оцінка діяльності російського письменника й публіциста представлена в наступному коментарі С. Єфремова Повного зібрання творів Тараса Шевченка. Цей коментар за зовнішніми ознаками та глибиною змісту більше схожий на статтю, у якій втілено не тільки аналіз діяльності О. Герцена, але й розкрито його позицію щодо Т. Шевченка та українського письменства загалом. До речі, до сторіччя від дня народження О. Герцена 1912 р. в газеті «Рада» (Ч. 72) С. Єфремов надрукував статтю «Герцен і українство», згодом була вміщена в збірці статей, фейлетонів і нотаток автора «За рік 1912-й». Постать О. Герцена С. Єфремову симпатична, він вважає, що «батько російського народництва» «надзвичайно сильною діяльною вдачею людина, великого розуму й освіти, незрівняної діалектики й остроти слова – Герцен був справді першорядним публіцистом, до того ж саме таким, якого вимагали тодішні часи» [4, с. 526–527]. Найбільшим досягненням О. Герцена, у баченні С. Єфремова, є те, що він, «як ніхто з його покоління, розумів українське питання і доріс до справедливого та логічного його розв'язання на федеративних основах» [4, с. 527]. О. Герцен, на відміну від небагатьох, розумів Т. Шевченка, з повагою ставився до поета, любив його передусім за непоборну внутрішню свободу і як письменника «ставив надзвичайно високо» [4, с. 529]. Попри непримиренне ставлення В. Белінського щодо розвитку українського письменства й творчості Т. Шевченка зосібна, український поет знаходив розуміння серед російських революційних демократів, на що вказує сучасний дослідник І. Дзюба: «Поезія Т. Шевченка знаменувала собою найвищий злет антикріпосницького протесту народу і духу свободи; в ряді моментів вона провістила ідейно-політичні позиції російської революційної демократії, чим у першу чергу й пояснюється живий інтерес до неї та палка підтримка Т. Шевченка з боку Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, Прижова, Щапова та інших» [6, с. 842]. Т. Шевченкові багато герценівських ідей були близькими. Естетичні погляди збігалися в напрямку боротьби з кріпосництвом, самодержавством. Завдяки публікаціям О. Герцена Т. Шевченко зацікавився темою декабристів, активізував її у своїй творчості. У підсумку дослідник резюмує, що саме Герцен «чи не перший торкнувся історичної заслуги українського поета – його боротьби проти кріпацтва, зв'язавши ім'я Шевченка з визволенням селянства» [4, с. 527], бо й сам підтримував український визвольний рух, вірив у визволення українців з-під національного гніту. Російський мислитель чи не єдиний після смерті Т. Шевченка висловлював думку, що український поет заслуговує на почесне місце серед діячів російської культури. Зокрема, відверто шкодував, що образ Шевченка не увіковічили на пам'ятнику з нагоди тисячоліття Росії. Натомість С. Єфремов прокоментував це так: «можемо хіба лиш подякувати Дубельтові, що не дав поєднати українського поета з пам'ятником офіційної Росії: занадто-бо далеко стоять вони один од другої» [7, с. 174]. Окремо про взаємини генерала Л. Дубельта і Т. Шевченка С. Єфремов писав у статті «Поет і жандарм», яка побачила світ 1913 р. в газеті «Рада» (Ч. 79). У ній представлено всю нищість і потворність «начальника III отделения», викрито та показано характерні для нього нахабство та брехню.

Вбачали дослідники вплив О. Пушкіна на Т. Шевченка. Ширше ця тема розвинена в статті С. Єфремова «Пушкін і українство». Пізніше, у радянський час, тема «Пушкін і Україна» знайшла відображення в працях академіка О. Білецького. С. Єфремов переконаний, що О. Пушкін, який поклав початок розвитку нової російської літератури, мав «вплив не тільки на своє рідне письменство, а й на деякі інші, як от і на наше українське, хоч як далеко сам стояв од усяких національних питань та справ; з другого боку, й сам зазнав деяких впливів од нашої української стихії» [8, с. 69]. Підтвердженням є зацікавлення спочатку українською народною поезією, а вже згодом підсилило інтерес у Пушкіна до української культури знайомство із М. Гоголем. Проте С. Єфремов застерігає не перебільшувати і не спекулювати

цим питанням, бо насправді «знайомість Пушкіна з українством була випадкова й неглибока, а Україна не зробила певне великого на його вражіння. Поет не знав ні української мови, ні народу, ні його історії, – та остання за тодішніх часів була зовсім і не розроблена» [8, с. 70], – робить висновок учений. Однак тут варто внести корективи щодо категоричних висновків С. Єфремова. Слід нагадати, дружина О. Пушкіна, Наталія Гончарова, походила з роду українського гетьмана Петра Дорошенка, була його правнучкою, крім того, поет тісно контактував із відомими українцями М. Маркевичем, М. Максимовичем та ін., відповідно цікавився українським фольклором, бо мав під руками «Опыт собрания древних малороссийских песней» М. Цертелева, на що вказує сам С. Єфремов. А ще візити в Україну дають підстави вважати О. Пушкіна не таким вже й не обізнаним із українством, як припускав С. Єфремов. Розуміємо, що літературознавець мав підстави на такі судження, коли за приклад наводить поему О. Пушкіна «Полтава», яка підтверджує істинні знання української історії поетом, бо він, за твердженням С. Єфремова, «все-таки не зміг перемогти в собі централістичної тенденції, і поема його дає в цілому перекирваний образ України, характерний більш для централізаторських заходів Петра I» [8, с. 71]. За «Полтаву» не любив і Т. Шевченко О. Пушкіна. У спогадах російського поета Я. Полонського «Воспоминания о Шевченко» цей факт відображено так: «Сидя в гостях у Шевченка, я узнал из речей его, что он не любит нашего поэта Пушкина, и не потому, чтоб он считал его дурным поэтом, а просто потому, что Пушкин – автор поэмы «Полтава»: Шевченко смотрел на Кочубея не более как на доносчика, Пушкин видел в нем верного сподвижника Петра Великого, оклеветанного и казненного Мазепой. Напрасно уверял я Шевченка, что с своей точки зрения Пушкин прав и что он точно так же искренен, как и Шевченко в своей ненависти к полякам. Шевченко тем сильнее бранил Пушкина, чем горячее я защищал его. Удивляюсь, как после такого спора Шевченко и до конца дней своих сохранил ко мне искреннюю приязнь и всегда при встрече на улице готов был в обе щеки целовать меня; удивляюсь потому, что Шевченко не был из числа людей, способных легко мириться с теми, кто думал иначе, чем он – особенно, если предмет этих дум или спора была его родина» [9, с. 395].

Із когорти російських діячів дружні стосунки в Т. Шевченка склалися з родиною Аксакових. Про подробиці їхнього спілкування більше дізнаємося з коментарів С. Єфремова до IV тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка. У сучасному літературознавстві ця тема не нова, проте для того часу, коли тільки створювалося Повне академічне видання творів Т. Шевченка, доречно було акцентувати на фактах, які розкривають сутність українсько-російських відносин в особі знакових постатей I половини XIX ст. Для С. Єфремова, який досліджував біографію та творчість Т. Шевченка протягом усього життя, важливо було показати велич українського поета не тільки в руслі української культури, але й в контексті тодішньої російської.

Відомо, що Т. Шевченко був знайомий із усіма членами родини Аксакових, проте щоденникові записи та листування доводять, що найбільше поет був втішений від приятелювання із головою сімейства – С. Аксаковим, відомим російським письменником, думки якого багато важили для Т. Шевченка. От хоча б один із епізодів. Переповідаючи враження російського письменника від прочитання Шевченкової повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», С. Єфремов висловлює припущення, «що думка Аксакова остаточно переважила в Шевченкові вагання щодо виступу перед громадою з російськими повістями» [4, с. 510]. Нагадаємо: С. Аксаков визнав першу частину повісті значно ліпшою за другу й звернувся до поета зі словами: «Я не советую вам печатать эту повесть: она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта. [...] Вы лирик, элегист: ваш юмор не весел, а шутка не всегда забавна. [...] Я без всякого опасения говорю вам голую правду» [4, с. 510]. Це справді могло вплинути на подальшу роботу Т. Шевченка над російськомовними повістями, бо після цього він припиняє їх друкувати взагалі, у чому й переконує автор коментаря. Загострює увагу дослідник і на спробах сина С. Аксакова –

І. Аксакова використати факт приятелювання Т. Шевченка з його родиною, про начебто тяжіння поета більше до російського середовища, ніж до рідного українського. Натомість сам Т. Шевченко, зауваживши позицію І. Аксакова проти українства, гостро її засудив.

Інша тема, якої торкається академік С. Єфремов, вважаючи, що вона «одна з найцікавіших, може, в біографії й літературному крузі нашого поета» [4, с. 350], – це «Шевченко і Гоголь». С. Єфремов здавна цікавився життям та творчістю М. Гоголя. Проблема національного роздвоєння М. Гоголя віддавна і повсякчас «інтригувала» С. Єфремова. Окремим пунктом є спроба С. Єфремова оцінити специфічність взаємного інтересу Гоголя та Шевченка й визначити, у яких зв'язках і взаємовпливах перебували творчі індивідуальності обох письменників. Познайтися особисто Шевченкові з Гоголем так і не вдалося, проте добре знали один одного за творчістю. С. Єфремов вважає, що зв'язок Гоголь–Шевченко вкладається в поняття «антагонізму», яке, на думку академіка, визначає їх взаємостосунки протягом життя. Відмінності у ставленні Шевченка до Гоголя і Гоголя до Шевченка, за присудом академіка, суттєво різняться своєю природою. Т. Шевченко, який ставить «<...> між собою та Гоголем якусь дистанцію, не поводить щодо його так натурально-просто, як звик поводитися з любленими й шанованими людьми» [4, с. 356], все ж визнає за Гоголем «<...> його „сміх“, його сатиричний показ дійсності, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад» [4, с. 354]. На жаль, цього не можна було очікувати від М. Гоголя. Цей письменник знаходив у творчості та способі життя свого колеги більше негативного, ніж позитивного. С. Єфремов зауважує, що закид М. Гоголя на адресу Шевченкової творчості, нібито в ній «дегтю більше, чем самой поэзии» [4, с. 357], і є ключем до розуміння, встановлення справжнього ставлення Гоголя до Шевченка. Наголошуючи на співіснуванні обох письменників в межах одного часу, С. Єфремов визначає, зрештою, причини їх різкого протиставлення та ворожості: «Дві монументальні постаті великих, найвизначніших за весь ХІХ вік, українців не тільки індивідуальні нахили, а й об'єктивна дійсність того часу поставили навпроти себе, звели як антагоністів... І їх можна вважати за символічні взагалі в нашій недавній історії постаті. Одна знаменувала зусилля поміщицької класи, що одживала призначений їй вже історією вік; друга – змагання робучого люду, що саме прокидався потужним порухом до людського життя. Одна дивилася назад, у минуле; друга – вперед, у майбутнє. Одна була, беручи вираз Франка, епілогом, друга – прологом. Одна тривожно хапалась за традиційні привілеї в культурі; друга спокійно віддавала належне попередньому набуткові й брала з нього краще на свою потребу. Гоголь і Шевченко – обидва почали нову сторінку, кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи розходяться, як непримиренних антагоністів у роботі, в способах її і в наслідках, хоча, звичайно, ця протилежність їм самим ще не була ясна цілком, швидше існувала в потенції, у відчутті, ніж у свідомості. Антагонізм цей історія на наших очах розв'язала вже либонь остаточно. Але ці дві великі постаті найвизначніших українців ХІХ ст. на віки лишаються, як пам'ятник тієї трагічної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будучини» [4, с. 359]. Це образне порівняння постатей Шевченка й Гоголя суттєво допомагає осмислити витоки та походження непримиренної суперечності, яка існувала між обома письменниками. Не можна не погодитися з П. Одарченком, який стверджував, що саме у змістовній частині коментарі С. Єфремова «Шевченко і Куліш» та «Шевченко і Гоголь» «становлять цілі закінчені монографії» [10, с. 176] у творчому доробку академіка.

Важливу роль відіграють не тільки конкретні особи, з якими прямо чи опосередковано пов'язана доля Т. Шевченка, але й місця його перебування. У контексті російських взаємин, С. Єфремов, при підготовці III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка, дешифрує більше сотні назв населених пунктів, окрім загальної їх характеристики, обов'язково вказував, яку роль певне місто відігравало в житті Т. Шевченка. Серед таких розгорнутих коментарів варті уваги замітки про Астрахань

(Т. IV., с. 491–494; с. 724), Москву (Т. IV., с. 238; Т. III., с. 451), Нижній Новгород (Т. IV., с. 237–238), Петербург (Т. IV., с. 238–240) тощо. Отже, понад півсотні коментарів до III та IV томів Повного зібрання творів Тараса Шевченка присвячено висвітленню біографічних відомостей із життя поета. Детально коментує С. Єфремов матеріал, що стосується років заслання. Це і період перебування поета в Оренбурзі (Т. IV., с. 292–294), Новопетровському укріпленні (Т. IV., с. 214–226), солдатська муштра в Орській фортеці (Т. IV., с. 502), участь Т. Шевченка в експедиції Бутакова по Аральському морю (Т. IV., с. 451–452), скрутне матеріальне становище під час десятилітньої неволі (Т. IV., с. 369–373) та її наслідки для поета (Т. III., с. 688–689) тощо.

Серед зазначених міст важливе значення в житті Т. Шевченка мав Петербург. Як зазначає Є. Сверстюк, «Санкт-Петербург ніколи не був таким цікавим, як в епоху романтизму, в часи Пушкіна-Гоголя» [11, с. 179]. Про роль імперської столиці в долі поета міркує і С. Єфремов, бо, за підрахунками дослідника, із сорока семи прожитих років – 18 з них прожито в Петербурзі. Автор стверджує, що це місто, у якому «пережив Шевченко і розпачливі муки кріпака, що духово виріс понад своє становище, коли талант художника і поета владно вже потяг його геть з огидних обставин кріпацького життя; тут спізнав він і першу молодій волі розкіш, і юнацьке буяння серед товаришів у Академії, і молоді надії та славу художнього й поетичного натхнення, і мрії про майбутню долю та захоплення мистецькими скарбами північної столиці; тут же спобігло його й тяжке лихо – в'язниця, допити, непевна доля, присуд нелюдський і, нарешті, останнє доживання, коли потроху „холодним вітром од надії уже повіяло”» [4, с. 239]. На відміну від Москви, яка залишалася чужою для Т. Шевченка, Петербург прикував поета «і професією, й політичними обставинами», тому С. Єфремов в одному з коментарів намагається зрозуміти та розкрити ставлення самого Т. Шевченка до цього міста, зазначив, «що наш поет зроду не проказав би за Пушкіним: «Люблю тебя, Петра творенье». Думка про це «творенье» в нашого поета двоїлася, – доводить С. Єфремов. З одного боку, він бачив тут справжній центр культури, повний скарбів мистецтва і по-своєму, не вважаючи на вбогу природу, навіть гарний [...]. З другого, – він ніколи не міг забути, що коштував Петербург народові, спеціально Україні. Раз-у-раз стояла перед поетом думка, що з Петербурга також центр і політичної неволі, самодержавного гніту, кладовище надіям, що на всенюку державу розносить страшної деморалізації й темноти отрутне насіння» [4, с. 239]. Отже, С. Єфремов схильний був вважати, що Петербург для Т. Шевченка постає в співвідношенні позитивного і негативного вимірів. Перевагу, як видно, має негативний, бо «поет видимо чеврів, згасав і згасаючи протестував, проклинав – і все ж таки знайшов був хоч тимчасову могилу на Петербурзьких болотах, «благородними кістками» засипаних» [4, с. 240].

Висновки С. Єфремова ґрунтувалися на певних доказах із залученням широкого матеріалу, зокрема, бібліографічного, що робить неможливим вважати їх безпідставними та суб'єктивними. А самі розвідки С. Єфремова лише доповнюють і розширюють відомості із життя та творчості Т. Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оборонець українства : До 125-річчя від дня народження С.О. Єфремова // Знаменні дати. Календар. – 2001. – С. 205–209.
2. Шевченківський словник : у 2-х т. ; відп. ред. Є.П. Кирилюк, заст. відп. ред. В.С. Бородин. – Т. 2. – К., 1977. – 408 с. : іл. – (Енциклопедія).
3. Добролюбов Н. Кобзарь. Тараса Шевченка / Н. Добролюбов // І. Свенціцький Шевченко в світлі критики і дійсності. – Львів, 1922. – С. 33–41.

4. Шевченко Т. Повне зібрання творів / Т. Шевченко / [під загальною редакцією акад. С. Єфремова]. – Т. IV. Щоденні записки : Журнал. [Текст. Первісні варіанти. Коментарій. Редакція і вступна стаття С. Єфремова]. – К. : Вид. УАН, 1927. – 787 с.
5. Комар М. Українські вірші А. Кольцова / М. Комар // Зоря. – 1895. – Ч. 9. – 1 (13) травня. – С. 177–178.
6. Дзюба І. З криниці літ : у 3 т. / І. Дзюба. – Т. 2. : Шевченко і світ; Естетика і культурологія; Знайомство з десятою Музою; „Бо то не просто мова, звуки...”; Тернисті дороги порозуміння. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – 976 с. : фот. – Парал. анот. англ.
7. Єфремов С. Поет і жандарм (Шевченко і Дубельт) // Шевченкознавчі студії / С. Єфремов ; передм. Е.С. Соловей; упор. О.В. Меленчук. – К. : Україна, 2008. – С. 168–174.
8. Єфремов С. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. – К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1993. – 136 с. – (Спадок).
9. Полонский Я. Воспоминания о Шевченко / Я.П. Полонский // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К. : Дніпро, 1988. – С. 393–395; 563.
10. Одарченко П.В. Тарас Шевченко і українська література : зб. ст. / П.В. Одарченко / [ред. О.С. Зінкевич]. – К. : Смолоскип, 1994. – 424 с. – Бібліогр. : с. 394–401. портр.
11. Сверстюк Є. Шевченко понад часом. Есеї / Євген Сверстюк. – Луцьк ; Київ : ВМА «Терен» ; ТОВ «Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 276 с.

REFERENCES

1. Defender of Ukrainian, to the 125 anniversary of Birthday of S. Yefremov (2001), *Oboronets ukraïinstva, Do 125-richchia vid Dnia narodzhennia S. Yefremov, Znamenni daty, Kalendar*, pp. 205–209.
2. Shevchenko's vocabulary, (1977) *Shevchenkivskiy slovnyk, Encyclopedia*, in 2 vol., Vol. 2, Kyiv, Ukraine.
3. Dobroliubov, N. (1922) *Kobzar by T. Shevchenko, Kobzar Tarasa Shevchenka, Sventsitskiy I. Shevchenko in the light of criticism and reality*, Lviv, pp. 33–41.
4. Shevchenko, T. (1927) *Total collection of works, Povne zibrannia tvoriv, Vol. IV*, Publishing house Ukrainian of Academy of Sciences, Kyiv, Ukraine.
5. Komar, M. (1895) *Ukrainian poetries by A. Koltsov, Ukraiïnski virshi A. Koltsova, Zoria*, Part 9, pp. 177–178.
6. Dziuba, I. (2006) *From the well of years, Z krynytsi lit*, in 3 vol., Vol. 2, Kyivo-Mohylianska akademiia, Kyiv, Ukraine.
7. Yefremov, S. (2008) *Poet and policeman (Shevchenko and Dubelt), Poet i zhandarm (Shevchenko i Dubelt)*, Ukraine, Kyiv, Ukraine, pp. 168–174.
8. Yefremov, S. (1993) *About 1912 near Obukhiv, Bilshovyky in Kyiv, Za rik 1912-ii pid Obychovym, Bilshovyky v Kyevi, Orii*, Kyiv, Ukraine.
9. Polonskiy, Ya. (1988) *Remembers about Shevchenko, Vospominaniia o Shevchenko, Dnipro*, Kyiv, Ukraine, pp. 393–395; 563.
10. Odarchenko, P.V. (1994) *Taras Shevchenko and Ukrainian literature, collection of articles, Taras Shevchenko i Ukraiïnska literature, Zbirnyk statei*, Smoloskyp, Kyiv, Ukraine.
11. Sverstiuk, Ye. (2011) *Shevchenko out the time, Shevchenko poza chasom, Teren*, Publishing house „Kyivo-Mohylianska akademiia”, Lutsk, Kyiv, Ukraine.